

KULTŪROLOGIJA IR ETIKA

EDMUNDAS KRAKAUSKAS

Kultūros klausimas

Žodžiams, kurie dažnai vartojami ir dėl kurių reikšmės nesutariama, priskirtinas ir žodis *kultūra*. Atrodo, kad mažiau ginčijamasi dėl šio žodžio reikšmės šnekamojoje kalboje negu tyrinėjimuose, teoriniuose samprotavimuose. Tyrinėjimuose stengiamasi tiksliau apibūdinti *kultūros* žodžio sąvokinį turinį. Vis dėlto ir šnekamojoje kalboje, ir teoriniuose nagrinėjimuose minimu žodžiu labai dažnai išreiškiamas vertinimas, visų pirma tais atvejais, kai aptariami tautiniai santykiai. Skaitydami Lietuvai artimų kraštų literatūrą – lenkų, vokiečių, rusų – galėtume pamanyti, kad šioje Europos dalyje kultūros klausimas yra reikšmingiausias. Susipažinę su kitų žemės rutulio, ne tik Europos, kraštų literatūra šiuo klausimu, galime matyti, kad čia kultūrai teikiama ypatinga reikšmė. Taip tarsi stengiamasi iškovoti savo kraštui vietą tarp kitų kraštų. Tokiais atvejais, nors ir nejučiom, kultūros sąvoka virsta tik vertinimu. Mėgstantys tikslumą tyrinėtojai baidosi tokios sąvokos, net pašiepia linkusius ją vartoti. Antai angliškai rašantys tyrinėtojai kartais primena tokį vaizdinį: žiūrintis į dešreles žmogus, pakėlęs antakius, galvoja apie P. Picasso – taip pasireiškianti žmogaus kultūra. Tai primena kultūros aiškinimams būdingą šališkumą, subjektyvumą, nuomonę, jog tik kai kurie asmenys išmano, kas yra kultūra.

Negalima tikėtis pagrįstesnio atsakymo į šį klausimą, jei kultūra aiškinama tik sąvokos lygmeniu. Sąvokos turinys labiau išryškinamas, kai išskiriami aiškinami dalykai, reiškiniai – tai, kas skatina kurti sąvokas. Žodžių turinys aiškėja, kai išryškinami klausimai, kuriems apibūdinti parenkami žodžiai. Žinoma, galima teigti, kad visi klausimai, jei jie aiškinami, tai aiškinami žodžiais. Bet tenkintis tik žodžio reikšmės nagrinėjimu per mažą. Tiesa, žodžio *kultūra* reikšmės aiškinimų yra paskelbta daug. Jai skirti enciklopedijų straipsniai. Dažnai minimi JAV antropologai A. L. Kroeberis ir C. Kluckhohnas, suradę šimtus kultūros apibūdinimų. Tokie tyrinėjimai yra reikšmingi, bet nepakankami kultū-

rai suprasti. Svarbu ne tik paaiškinti kultūros supratimus, reikia išskirti ir aplinkybes, paskatinusias kurti konkrečią kultūros sampratą. Todėl būtina įsigilinti į ankstesnį žmonių gyvenimą, galvosena, ieškoti tų aplinkybių – kultūros sampratos kūrimo priežasčių.

Anglų, amerikiečių kultūros tyrinėtojai paprastai teigia anglų etnografa E. Tylorą esant pirmuoju kultūros sampratos pateikėju. Tokią nuomonę būtų galima sieti su kultūrine tyrinėtojų priklausomybe: taip mano anglosaksiškos kultūros atstovai. Kultūros sampratos kūrimo paskatų galima įžiūrėti XIX amžiaus II puseje, kai paplito ir virto mokslu istorinio pobūdžio archeologiniai, etnografiniai ir kitokie tyrinėjimai. Kultūros supratimas grindžiamas tyrimo sukauptais duomenimis.

Tačiau priklausantieji germaniškai kultūrai, ja besiremiantys teigs, kad kultūros samprata – XVIII amžiaus kūrinys. Tokia samprata menkliau pamatuota istoriniais tyrimais negu XIX a. kultūros samprata, ji bendresnė, filosofiškesnė, bet, kita vertus, aiškesnės jos kūrimo paskatos ir paskirtis.

I. Kantas ir J. Herderis – vokiečių mąstytojai, XVIII amžiaus pabaigoje išsamiai – ir istoriniu, ir teoriniu, filosofiniu požiūriu – aptarę kultūrą. Paminėtinas dar vienas vokiečių filosofas – J. Adelungas, keletais metais anksčiau paskelbęs kultūros tyrinėjimus. Galima būtų priminti dar daugiau mąstytojų, kurių požiūriai buvo reikšmingi kultūros klausimui kelti. Bet šįkart siekiama apibūdinti šio klausimo prielaidas, o ne atskirus mąstytojus, jų pažiūrų raidą.

I. Kantas ir J. Herderis buvo Šviečiamąjo amžiaus nuomonių reiškėjai. Jie kūrė baigiantis tam amžiui. Racionalizmas blėso, stiprėjo romantizmo sąjūdis. Jo dalyvis buvo J. Herderis, tuo tarpu I. Kantas – racionalizmo šalininkas, nors gvildendamas dorovės klausimus reiškėsi ir kaip romantikas.

Racionalistai ir romantikai skirtingai aiškino žmonių gyvenimą, bet ir vienu, ir kitų aiškinimai padėjo iškelti, pagrįsti, plėtoti kultūros klausimą. Romantikai yra tiesioginiai šio klausimo kėlėjai. Jie, labiau vertindami jausmus negu protą, akcentavo žmogaus individualybę, kūrybinį tautos savitumą, tautos istoriją, kūrybinę žmonių raiškos įvairovę laikė vėlesnių kartų kūrybingumo šaltiniu.

J.-J. Rousseau, romantizmo pagrindėjas, kūręs racionalizmo laikais, teigė, jog jausmingumas esąs viršesnis už protą, žmogaus savitumas esanti

vertybė: "Jei aš nesu geresnis, tai bent esu kitoks." Tokios mintys labai veikė menininkus, rašytojus, poetus. Tik po mirties pripažintas anglų poetas, dailininkas W. Blake'as kvietė nesukti senovės graikų, romėnų kūryba, bet pasikliauti savo vaizduote. Tokią nuomonę reiškė ir F. Dostojevskis.

Racionalistai kėlė žmogaus visuomeniškumą, istoriją skelbė esant gyvenimo mokytoja, padedančia išvengti klaidų. Jie nevertino paprastų žmonių kūrybos – tautosakos, o papročius, ypač kaimo žmonių, manė esant pažangos stabdžiu. Tikėdami gamtos mokslų galia vylėsi, kad ateityje ir žmonių gyvenimas bus tvarkomas moksliskai, sklis bendra kultūra.

Racionalizmo laikais, XVIII amžiaus II pusėje, ima plisti *visuomenės* terminas Prancūzijoje, Anglijoje, siekiama apibrėžti šio termino turinį, kuris derintųsi su mokslų reikalavimais. Gilindamiesi į žmonių visuomenę, tyrinėtojai ima skirti politikos ir ūkio aiškinimus, taip pradėdami kurti politikos ir ekonomikos teorijas, apibrėždami visuomenės tyrimo sritis. Tokių tyrinėjimų pirmiausia buvo paskelbta Anglijoje, kuri daugiausia taikė mokslų naujoves.

Racionalizmas skatino atskleisti žmonių gyvenimo vienovę – ieškoti žmonių visuomenės dėsnų. Romantikai ragino tirti žmonių gyvenimo įvairovę, ieškoti joje žmonių veiklos paskatų.

Ir vienu, ir kitų pastangos sutelktos, plačiau žiūrint, tam pačiam tikslui – paaiškinti žmonių gyvenimo savitumą. Dar labiau apibendrinami galėtume sakyti, kad tos pastangos skirtos žmogaus savitumui paaiškinti. *Kultūros klausimas ir yra sietinas su žmogaus savitumo klausimu*, arba trumpiau, filosofiskiau – *su žmogaus klausimu*.

Šviečiamasis amžius parėmė anglų filosofo F. Bacono teiginį, jog žinija yra jėga. Išlavintas protas tapo didelių žmogaus gyvenimo pokyčių veiksmu, pokyčių, skatinusių pervertinti praeitį ir naujaip žvelgti į ateitį. Prustantis žmogus tampa savo gyvenimo tvarkytoju, o dar labiau lavindamasis galės tapti dar didesniu savo gyvenimo, gyvenamos gamtos tvarkytoju, viešpačiu – taip atsakyta į klausimą, ko aš, žmogus, galiu tikėtis. Proto galios šalininkų skleidžiamas žmogaus įvaizdis visiškai skyrėsi nuo seniausių laikų kurto žmogaus įvaizdžio.

Senovės graikų mintis, kūryba, praktiškas romėnų protas buvo įspūdingi žmogaus galios požymiai ir vėlesnių laikų požiūriu. Bet ir graikai,

ir romėnai aiškiai nubrėžė žmogaus galios ribas – ne tik filosofijoje, bet ir mene.

Žmogaus raiškos apibrėžtumą, remdamasi ir praeities patirtimi, grindė ir krikščionybė, tik savaip, daugiau dėmesio skirdama žmogaus individualybei, jo savitumui, žmogaus ir Dievo santykių ypatingumui – ypatingai žmogaus priklausomybei, tokiai, kai žmogus pats galėjo ir turėjo rinktis savo elgesio būdą.

Dėmesys žmogaus savybių, jausenos ir galvosenos lavinimui vėliau, naujaisiais laikais, tapo viena iš paskatų kelti kultūros klausimą, kurti vientisą kultūros sampratą. Kiek žinoma, pats *kultūros* terminas pavartotas jau Romos laikais, žymiausio oratoriaus Cicerono. Kalbėdamas apie filosofijos studijavimo reikšmę žmogaus lavinimuisi, tobulėjimui, Ciceronas pavartojo žodį *kultūra*. Romėnai kalbėdavo apie žemės dirbimą – lot. *agricultura*. Taigi žodis *kultūra* neatsitiktinai pavartotas: žmogaus įdirbtoje, kultivuotoje, sukultūrintoje žemėje dera gausnis derlius. Lavindamasis, kultivuodamas savo pajėgas, žmogus vaisingiau dirba.

Cicerono pavartota *kultūra* nelaikytina kultūros klausimo apibrėžimu, nors turbūt galima kalbėti apie šio žodžio reikšmės ryškumą.

Senovės žmogus, palyginti su naujųjų laikų žmogumi, buvo labai varžomas gyvenimo aplinkybių, gyvenamos gamtos. Todėl daugiau kalbėta apie priklausomybę, būtinumą taikytis prie aplinkybių. Savo veiklos atžvilgiu žmogus buvo artimesnis gamtai, tad galima teigti, jog ir žmogaus savitumas buvo gamtiškesnis: dirbo naudodamas savo ir gyvulių jėgą; naudodamasis vėjo jėga, vandenimis, kitais gamtos reiškiniams, žmogus patirdavo atsitiktinumų, jo supratimu, sėkmę ir nesėkmę.

Būdingas buvo ribotas žmonių gyvenimo pažinimas. Geriausiai pažintas gyvenamos vietos aplinkinių žmonių gyvenimas. Apie tolimų kraštų žmones dažniau buvo pasakojama tai, kas vadinama nebūtais dalykais. Svetimos, neįprastos kultūros žmonių bruožai būdavo paryškunami, jiems suteikiamas ir stebuklo atspalvis.

Senovės žmonių kartos greitai keitėsi, bet jų gyvenimas buvo palyginti vienodas. Kartas glaudžiai siejo paveldimos tradicijos, papročiai, darbo įgūdžiai. Gamybos būdas kito lėtai. Antai tyrinėtojai teigia, kad XV amžiaus Vakarų Europos šalių žemdirbystė mažai skyrėsi nuo senovės Graikijos. Gamtos sukeltos nelaimės ir bendruomeniškos nesantarpės protrūkiai – karai buvo svarbiausi gyvenimo įvykiai (“nuo bado,

maro, ugnies ir karo gelbėk mus, Viešpatie!”). Pastarieji – pačių žmonių sukelti įvykiai – buvo, ir turbūt tebėra, svarbiausia apmąstymų apie žmogų, jo gyvenimo būdą paskata.

Senovės gyvenimo eiga buvo panaši į rato sukimąsi. Tame gyvenimo rate žmogui skirta vieta suktis – jam lemta nugyventi gyvenimą, koki, daugiau ar mažiau panašų, buvo gyvenusios ankstesnės kartos. Žmogus negalvojo ištrūkti iš rato, nes tikėjo, kad tą ratą suka dievai, lemtis, Dievas.

Atgimimas, neneigdamas žmogaus priklausomybės, vis dėlto skatino žmogų savo jėgomis sparčiau sukti gyvenimo ratą, labiau pasitikėti gebėjimo pačiam kurti galia. Šį požiūrį išpūdingiausiai išreiškė meno kūriniai. Atgimimo menas laikytinas viena iš kultūros klausimo kėlimo prielaidų. Jis padėjo įsisąmoninti kultūrų savitumą, jų įvairovę, jos reikšmę žmogaus kūrybingumui. Atgimimo sąjūdis plito keldamas senovės kultūrų vertę. Galima pastebėti ir tuos šio sąjūdžio požymius, kurie tapo būdingi vėlesniems amžiams. Tai rūpinimasis išore – žmogaus elgesio visuomenėje taisyklėmis, iškalba (retorika), meniško vaizdavimo tikslumu. Pradėta nuosekliau tirti bandymais, stebėjimais gamtos reiškinius – plėtojami gamtos, tikslieji mokslai, jų išvados naudojamos žmonių reikalams spręsti. Šios išvados sukėlė sumaištį tų apsišvietusių žmonių galvose, kurie tikėjo aristoteliška, ptolemėjiška pasaulio samprata. M. Copernico, J. Keplerio, vėliau I. Newtono atradimai paneigė tolygiai sukamo gyvenimo rato įvaizdį. Bluko žmogaus vietos pasaulyje apibrėžtumas, žmogus tarsi neteko atramos. Nors dauguma filosofų, mokslininkų neneigė Dievo, bet atsirado daugiau abejojančių, ėmė rasti ir netikinčių – ateistų.

Pažinimo sukeltos abejonės dėl žmogaus, jo vietos, jo savitumo (kaip toks atsirado?) skatino gilintis į tikrovę – į gamtą ir į žmonių gyvenimą.

Nežinomų ir mažai žinomų kraštų atradimai padėjo išsamiau nagrinėti žmonių gyvenimą. Žinios apie naujų žemių gyventojus buvo kaupiamos ir skleidžiamos nauju būdu – spausdintu raštu, knygomis. Tyrinėtojams šios žinios padėjo daryti pagrįstesnes išvadas apie žmonių gyvenimo ypatybes. Buvo įsisąmoninama žmonių gyvenimo būdų įvairovė, kaita. Šių išvadų link sparčiai eita nuo Atgimimo laikų, bet aiškiausiai jas išsakė Šviečiamoji amžiaus Vakarų Europos mąstytojai.

Geriau pažinę atrastų šalių gyvenimą, europiečiai pradėjo įsisąmąninti savo pranašumą prieš anuos žmones. Viduramžių europiečiams pranašumo požymis buvo tikėjimas – krikščionybė. Šis tikėjimas taip pat buvo laikomas pranašesnio gyvenimo būdo požymiu, o senoviškas tikėjimas – senesnio, “žemesnio” gyvenimo būdo požymiu (*pagonis* – lotyniškos kilmės žodis, kurio reikšmė *kaimo gyventojas* – lot. *paganus*). Todėl buvo paplitę griežti žmonių vertinimai pagal jų gyvenimo būdą: kuo didesni gyvenimo būdo skirtumai, tuo griežtesni vertinimai. Vadinamasis civilizuotu manė esąs pranašesnis už necivilizuotą – “laukinį”. Įžvalgesni švietėjai pastebėjo tokių vertinimų ydingumą – vertinimais išreikštos vertinančiojo mintys perteikė iškreiptą, netikrovišką vertinamojo įspūdį.

J. Herderis, filosofas ir poetas, pažymėjo, jog įvairių laikų žmonės skiriasi ne dėl vadinamosios gyvenimo, gyvenimo būdo kokybės, bet kiekybės. Ir pirmą kartą, ir civilizuoti žmonės gyvena žmogišką gyvenimą. Ir vieni, ir kiti yra kultūrinės būtybės – visi žmonės yra kultūrinės būtybės, atstovauja apibrėžtai kultūrai. Žmonės susikuria savo gyvenimą atsižvelgdami į gyvenamos gamtos aplinkybes. Gamtos įvairovė laiduoja kultūrų įvairovę. Aptardamas kultūrų plėtrą, J. Herderis pabrėžė žmonių bendravimo kultūros ypatingumą. Jo nuomone, žmonių bendravimas nuolat kinta, tampa žmoniškesnis. Žmonių santykių tobulėjimas esąs svarbiausias kultūros plėtros tikslas. I. Kantas, nors ir ginčydamasis su J. Herderiu šiais klausimais, taip pat pabrėžė žmonių santykių tobulėjimo reikšmę visai žmonių kultūrai. Jis pažymėjo, kad civilizacija esanti vadinamojo išorinio žmonių gyvenimo apraiška. Apsišvietę žmonės paprastai stengiasi elgtis pagal viešo bendravimo taisykles, paiso etiketo, bet jų doroviniai įsitikinimai yra skirtingi, dažnai visai priešingi. Toks prieštaravimas buvo būdingas ir patiems žymiausiems Šviečiamąjo amžiaus mąstytojams, naujos viešosios nuomonės kūrėjams, tarp jų ir I. Kantui. Nors jis kėlė žmogaus vertingumą, bet nerėmė moterų siekio šviestis. Anot jo, moters filosofija – ne protauti, bet jausti. Ir I. Kantas, ir D. Hume’as, ir J.-J. Rousseau manė, kad politikos reikalus turi spręsti tik vyrai. Tais laikais apsišvietusios moterys reikalavo tokių teisių, apie tai rašė knygas. D. Diderot, Voltaire’as, Ch. Montesquieu manė, kad vergija būtina (nors Diderot enciklopedijoje žmogaus pavergimas smerkiamas).

Tokia nuomonių įvairovė paremia mintį apie glaudų kultūros ir žmogaus klausimo ryšį. Žmogaus savitumą apibūdina žmogaus veiklos, bendriau kalbant, raiškos ypatybės. Ypatingą žmogaus raišką lemia žmogaus gebėjimas pažinti. Galėdamas naudotis daugelio kartų sukauptomis žiniomis, žmogus ne tik taikosi prie gamtos, bet ir taiko gamtą prie savęs, ją pertvarko pagal savo poreikius. Derindamiesi prie gamtos, žmonės derinasi ir vieni prie kitų, susikuria bendravimo taisyklės – žmogaus veikla įgyja kuriamąjį pobūdį.

Šią veiklos ypatybę imta labiau įsisąmoninti, kai žmonės išmoko naudoti gamtos reiškinių jėgą (energiją) savo materialiams poreikiams tenkinti. Pasitelkus gamtos mokslus kuriama pramoninė gamyba – iš pamatų keičiantis materialioms žmonių gyvenimo sąlygoms, iš pamatų keitėsi ir jų gyvenimo būdas bei galvosena.

Šie pokyčiai buvo prielaida naujaip aiškinti žmonių gyvenimą. Racionalistinės pakraipos mąstytojams rūpėjo sukurti taikomojo pobūdžio mokslą apie žmonių visuomenę – tokį, kuris padėtų spręsti kylančius ir plintančius visuomenės prieštaravimus. XVIII amžiaus pabaigoje įvykusi Prancūzijos Revoliucija ir po jos kilę visoje Europoje karai ne tik skatino kurti taikomojo pobūdžio mokslą apie žmonių visuomenę, bet ir žadino nepasitikėjimą racionalizmu ar net priešiškomą jam, vertė ieškoti kitokių žmonių gyvenimo aiškinimų. Racionalistams rūpėjo, konkrečius, praktiški klausimai, materialūs žmonių reikalai.

Romantiškai nusiteikusiems mąstytojams rūpėjo sukurti tokią sampratą, kuri paaiškintų žmonių gyvenimo įvairovę ir pagrįstų vertybines žmonių nuostatas.

Ir racionalistai, ir romantikai gilinosi į tas žmogaus savybes, kurios, jų nuomone, būdingos tik žmogui. Šiuo atveju galima teigti, filosofiškai apibendrinant, jog šių pakraipų mąstytojai iškėlė ir sprendė žmogaus savitumo klausimą, tik skirtingai: pirmieji mokslinės teorijos, antrieji filosofinių apibendrinimų, grįstų vertinimais, lygmeniu. Pirmųjų pastangų vaisius – sociologija, sociologiniai tyrimai, antrųjų – kultūros filosofija. Taigi kultūros klausimo kėlėjais ir plėtotojais laikytini romantiškos pakraipos mąstytojai.

Vis dėlto būtų klaidinga griežtai skirti racionalizmą ir romantizmą. Žmogus yra mąstanti ir jaučianti būtybė; protas ir jausmai – glaudžiai susiję. Tikėdami proto galia, racionalistai reikšėsi kaip romantikai. Api-

bendrindami kultūros istoriją ir kitus panašius klausimus, romantikai reiškėsi kaip racionalistai. Tokie jie yra pabrėždami ir vertybinius kultūros aspektus – tai, kas suteikia savitumą kultūrai, ją kuriančiam žmogui, prasmę kultūrinei, kuriamajai žmogaus veiklai. Neišvengta ir klaidingų aiškinimų, dažnai dėl žinių stokos. Mūsų amžiuje – nors kai kas ir skundžiasi žinių gausa – klaidingų, tiesiog tendencingų kultūros aiškinimų turbūt dar daugiau. Atrodytų, kad vadinamojo tikro pažinimo – pažinimo be vertinimų – siekimas, visų pirma humanitarinių mokslų, dažnai tampa tik kitokių vertinimų teigimo būdu, išaukštinant vienas kultūras ir nuvertinant kitas.

Kultūros klausimui spręsti yra būtini duomenys, bet jų atranka jau yra vertinimų padarinys. Matyt, šiam klausimui svarbu ne tik sąvokų apibrėžimas, duomenų parinkimas – reikšmingas ir tų duomenų vertinimo pagrindumas.